

MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ “ALKANLARIN ALINMASI” MÖVZUSUNUN İZAHI

N.Ə. Əkbərov, S.N.Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bu məqalə müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməklə alkanlar misalında üzvi maddələrin əsas alınma üsullarının şagidlərə izahına həsr edilmişdir. Belə ki, məqalədə əvvəlcə, nəzəri hissədə alkanlar, xüsusilə onların quruluşu haqqında məlumat verilmiş, sonra alkanların laboratoriyada və sənayedə müasir alınma üsulları sistemləşdirilmişdir. Daha sonra alkanların ilk nümayəndəsinin – metanın laboratoriyada alınması göstərilmiş və ən nəhayət, alınan nəzəri bilikləri möhkəmləndirmək üçün həlli məntiqi təfəkkür və əqli düşüncə tələb edən çalışmalar verilmişdir.

NƏZƏRİ HİSSƏ

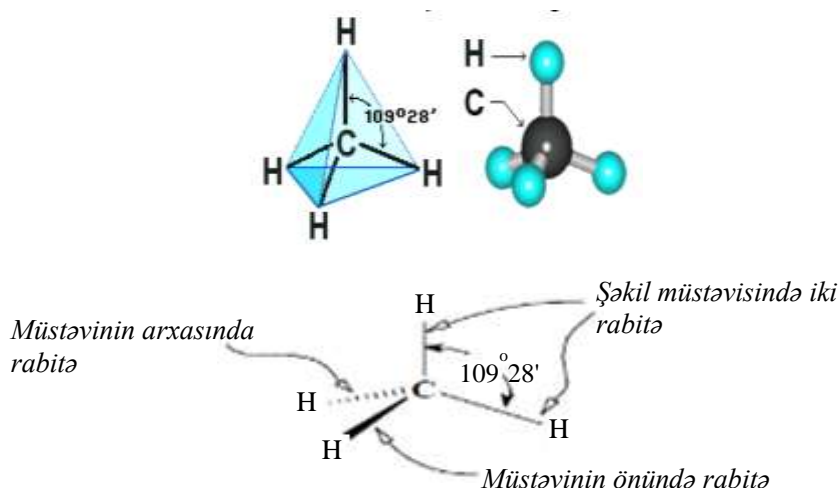
Karbohidrogenlər - tərkibi karbon və hidrogendən ibarət ən sadə üzvi birləşmələrdir: C_xH_y . Onların öz quruluşlarına görə təsnifatını sxematik olaraq daha əyani şəkildə aşağıdakı cədvəl vasitəsilə ifadə edərək göstərmək olar:

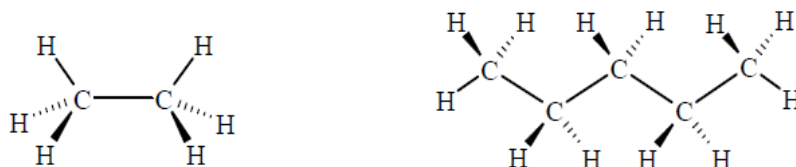
Alkanlar– C_nH_{2n+2} ümumi formuluna malik açıq karbon zəncirli, karbon atomlarının öz aralarında birqat rabitə ilə, digər valentlikləri isə hidrogen atomları

ilə birləşmiş (doydurulmuş) doymuş karbohidrogenlərdir. Alkanlara parafinlər də deyilir. Onlar haqqında məlumat bir çox ədəbiyyatlarda verilmişdir [1-5].

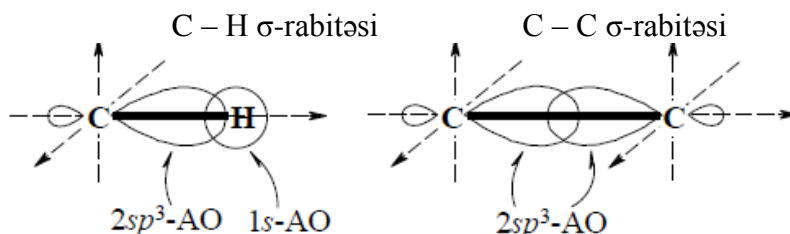
Alkanların homoloji sırası metandan başlayır. Onlarda bütün karbon atomları sp^3 -hibrid vəziyyətdədir (tetraedrik fəza quruluşu). Məsələn, metan molekulunun modeli və stereokimyəvi quruluşundan bu daha əyani görünür:

Etan molekulunda iki tetraedrik sp^3 -C atomu nisbətən mürəkkəb fəza quruluşu olur; 2-dən çox C atomu olan alkanlar üçün ziqzaqvari quruluş xarakterikdir:

Alkan molekullarında bütün rabitələr σ -rabitələrdir:

$C_1 - C_4$ alkanlar – qaz, $C_5 - C_{15}$ – maye, C_{16} -dan başlayaraq isə bərk haldadır. Alkanların homoloji sırasında nisbi molekul kütləsi artdıqca onların

ərimə və qaynama temperaturu, sıxlığı artır. Şaxələnmiş karbon zəncirli alkanların qaynama temperaturu normal quruluşlu alkanlardakından aşağıdır. Onlar yanacaq, həlledici, üzvi sintezdə başlanğıc maddə kimi və s. tətbiq edilir.

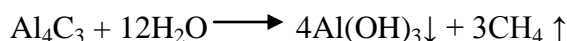
ALKANLARIN ALINMA ÜSULLARI

Homoloji sıranın ilk üzvü olan metan laboratoriyada aşağıdakı üsullarla alınır:

a) Natrium-asetatın NaOH ilə qızdırılmasından:

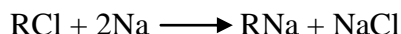

b) Alüminium-karbidin (metanidlərin) hidrolizindən:

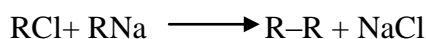

Laboratoriyada bu üsullarla alınır. Metanın homoloqları isə aşağıdakı reaksiyalarla sintez oluna bilər:

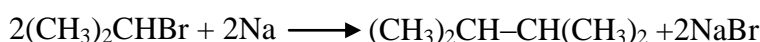
1. Alkil(aril)monohalogenidlərə natrium metalı ilə təsir etməklə (Vürs reaksiyası ilə). Reaksiyanın birinci mərhələsində, əvvəlcə, natriumüzvi birləşmələr sintez olunur:

Bu cür reaksiyalarda əsas reaksiya məhsulları ilə yanaşı, əlavə məhsullar da alınır. Reaksiyanın sonrakı gedişində natriumüzvi birləşmələr alkilmonohalogenidin əlavə miqdarı ilə reaksiyaya girərək müvafiq alkanı R–R əmələ gətirir (karbohidrogen radikalının ikiləşməsi hesabına):

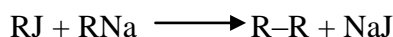
Məsələn:

Ona qorədə alkilmonohalogenidlərin artıq miqdarda götürülmüş qələvi metallarla reaksiyalarından əsas məhsullarıyla yanaşı, həm də müvafiq alkanlar da əmələ gəlir (Vürs reaksiyası):

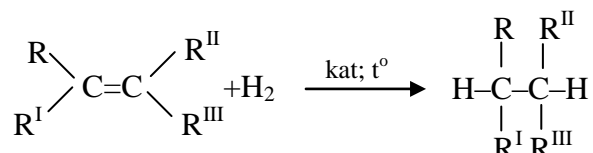
Halogenid olaraq bromid (RBr) və yodid (RJ) götürüldükdə (substrat kimi) paralel gedən Vürs reaksiyası daha asanlıqla baş verir və əsas reaksiya məhsulu olan RNa ilə yanaşı, həm də əlavə məhsul kimi R–R alkanı da alınır:

Substrat kimi iki müxtəlif alkilmonohalogenid götürüldükdə sonda üç, üç müxtəlif alkilmonohalogenid götürüldükdə isə aiti cür müxtəlif alkan alınır və s.

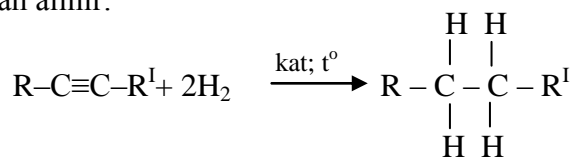
Vürs reaksiyasını birli alkilhalogenidlərlə apardıqda müvafiq alkan yaxşı çıxımla alınır. İkili və üçlü alkilhalogenidlər götürüldükdə isə R-R formullu alkan cəmi bir neçə faiz alınır. Bu reaksiyalarda baş verən əsas əlavə proses isə natriumüzvi birləşmənin karbonlu ionunun təsiri ilə hidrogen-halogenidin qopması ilə müşayiət olunan eliminləşmə reaksiyasıdır ki, nəticədə də müvafiq alken alınır. Alkilhalogenidlərin metallarla reaksiyasında natrium əvəzənə Li, Mg, Zn və s. digər aktiv metal da götürülə bilər.

2. >C=C< – ikiqat rabitəsinin reduksiyası və ya heterogen katalitik hidrogenləşməsi ilə (alkenlərin hidrogenləşməsi ilə). Bir mol alken bir mol hidrogen birləşdirir (alkenin π -rabitəsinə elektrofil birləşmə hesabına):

Reaksiya katalizator iştirakı ilə aparılır. Adətən, hidrogenləşdirici katalizator kimi çox nazik xırdalanmış metallar: Pt, Pd, Ru və Ni işlədilir (heterogen kataliz). Bu metallar üzvi həlledicilərdə həll olmur və onların iştirakı ilə heterogen kataliz prosesi baş verir. Bu katalizatorların içərisində ən çox tətbiq olunanları Adams (narın xırdalanmış Pt) və Reney nikeli katalizatorlarıdır. Hidrogenləşmə, adətən, aşağı təzyiqdə (1-2 atm) aparılır. Heterogen katalizdə hidrogen molekulları katalizatorun üzərinə (səthinə) “hopur”, adsorbsiya edilir. Sonra isə hər iki hidrogen atomu ikiqat rabitəyə, alkenin π -rabitə sistemində eyni bir tərəfdən birləşir (sis-birləşmə).

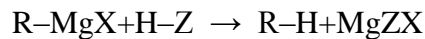
3. – C≡C – üçqat rabitəsinin reduksiyası və ya heterogen katalitik hidrogenləşməsi ilə (alkinlərin hidrogenləşməsi ilə). Bir mol alkin iki mol hidrogen birləşdirir (hər bir π -rabitəyə bir mol hidrogen birləşə bilər) və nəticədə müvafiq alkan alınır:

Alkinlər hidrogeni Pt, Pd və s. hidrogenləşdirici katalizatorlar vasitəsilə birləşdirərək alkana çevrilir. Bu zaman reaksiya çox sürətlə gedir və aralıq məhsul kimi alınan alkeni reaksiya mühitindən çıxarmaq olmur (Lindlar katalizatorunu: Pd, PbO və CaCO₃ götürüldükdə isə alkinə yalnız bir mol H₂

birləşir və prosesi alkenin alınması anında saxlamaq olur) və alkinin tam hidrogenləşmə məhsulu – alkan alınır.

4. Qrinyar reaktivlərinin su və ya turşularla reaksiyası ilə. Alkilmaqnezium-halogenidlər RMgX (Qrinyar reaktivləri) çox asanlıqla su və ya turşuların təsirindən hidrolizə uğrayaraq müvafiq alkanları əmələ gətirir:

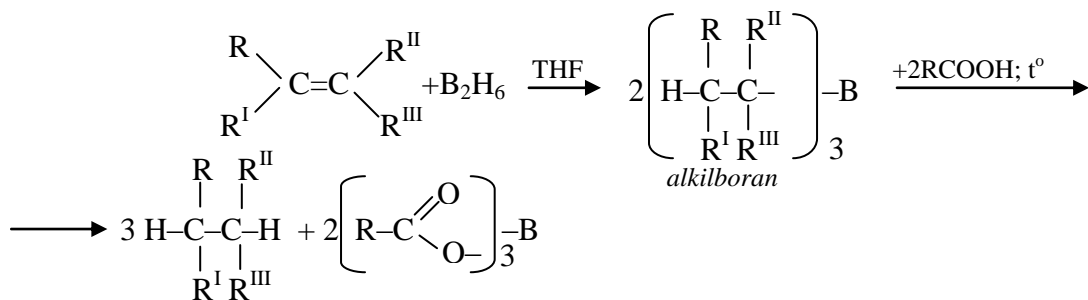

Burada $\text{X}=\text{Cl, Br, J}$; Z isə turşu qalığıdır.

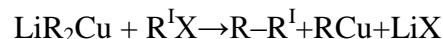
Məsələn:

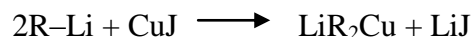
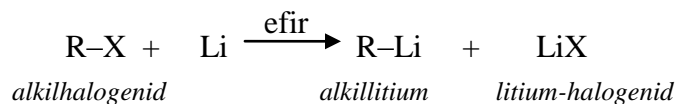
5. Turşu hidrolizlə müşayiət olunan hidroborlaşma ilə (və ya $>\text{C}=\text{C}<$ ikiqat rabitəsinin diboran - B_2H_6 vasitəsilə reduksiyası ilə). Əvvəlcə, alkenə diboran birləşir (hidroborlaşma), sonra isə alınmış alkilboran karbon turşuları ilə (RCOOH) qarşılıqlı təsirdə olaraq, müvafiq alkanı əmələ gətirir:

6. Litium-dialkilkupratların (LiR_2Cu) alkilhalogenidlərlə ($\text{R}^{\text{I}}\text{X}$) reaksiyası ilə (Kori-Haus reaksiyası). Litium-dialkilkupratlar alkilləşdirici reagent kimi geniş tətbiq edilir:

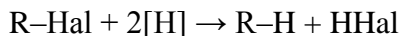
Litium-dialkilkupratlar özləri də iki mərhələli proseslə alınır. **I Mərhələdə:**

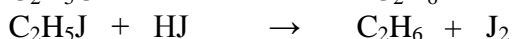
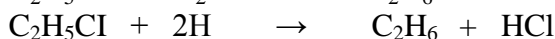
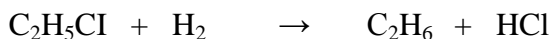
II Mərhələdə:

Bu reaksiyalarda alkilhalogenid birli olduqda R-R^{I} formullu alkan 100%-ə yaxın, üçlü olduqda isə 30-50% çıxımla alınır.

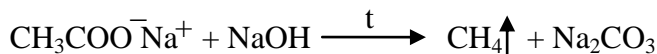
7. Alkilhalogenidlərin katalitik həyəcanlanmış hidro-genlə reduksiyası ilə. Reduksiyaedici kimi alınma anındakı hidrogen və ya digər reduksiyaedicilər, məsələn, H₂ da götürülə bilər:

Məsələn:

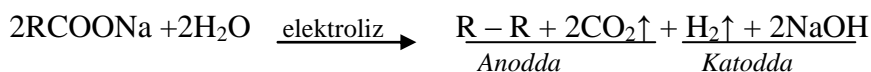

8. Karbon turşularının duzlarının qələvilərlə əridilmə-silə (Düma reaksiyası):

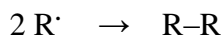
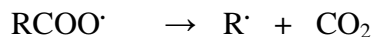
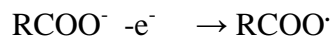
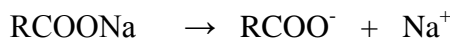

Metan laboratoriyada əsasən bu üsulla alınır.

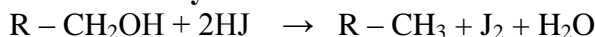
9. Karbon turşuları duzlarının elektrolizi ilə (Kolbe reaksiyası). Doymuş birəsaslı karbon turşularının qələvi metal duzlarının elektrolizi nəticəsində karboksil qrupu ilə birləşən radikalların ikiləşməsi hesabına karbon zəncirinin böyüməsi ilə müşayiət olunan reaksiya baş verir və karboksil qrupu ilə birləşən radikallar ikiləşir, nəticədə müvafiq alkan əmələ gəlir (buna anod sintezi də deyilir):

Bu reaksiyada anodda turşu anionu parçalanır, nəticədə sərbəst radikallar əmələ gəlir ki, onlar da öz aralarında birləşərək müvafiq alkanın alınmasına səbəb olur:

10. Spirtlərin H₂ ilə reduksiyası ilə:

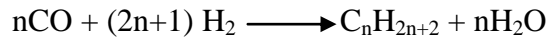

11. Yüksək molekul kütləli alkanların krekinqi ilə. Tərki-bində karbon atomlarının sayı çox olan alkanlar, xüsusilə, nef-tin parafin karbohidrogenləri termiki və ya katalitik parçalana bilər (krekinq prosesi), nəticədə karbon zənciri qırılır, müvafiq alkan və alken alınır:

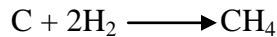

Məsələn:

12. Sintez-qazdan alkanlar qarışığı alınır:

13. Metan, həm də bərk yanacağı qazlaşdırılması ilə (kömürün yüksək temperaturda katalitik hidrogenləşməsilə) alınır:

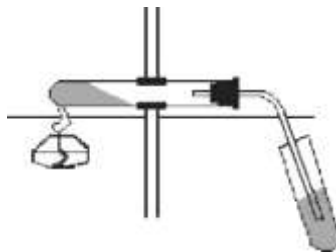
TƏCRÜBİ HİSSƏ. METANIN ALINMASI

Laboratoriya şəraitində metan - natrium-asetatın natrium-hidroksidlə qızdırılmasından alınır:

Lazım olan reaktivlər və avadanlıqlar: texniki spirt (spirt lampası üçün), natrium-hidroksid qələvisi və ya natronlu əhəng, natrium-asetat, bromlu su, 1%-li KMnO_4 məhlulu, gümüş-nitratın və Cu (I) – duzlarının ammonyakdakı məhlulu; sınaq şüşələri, içərisindən qazaparan boru keçirilmiş tıxac, ştativ, spirt lampası, tutacaq, rezin əlcəklər, qoruyucu eynək.

İşin gedişi. Quru sınaq şüşəsi götürülür, Əvvəlcə, onun $\frac{1}{4}$ hissəsi natrium-asetat və natrium-hidroksidin 1:2 mol nisbətində olan qarışığı ilə doldurulur. Sonra ona içərisindən qazaparan boru keçirilmiş tıxac kip taxılır və ştativə üfüqi istiqamətdə, qəbulediciyə tərəf azacıq meyilli olmaqla bərkidilir (şəkilə bax):

Şəkil. Metanın alındığı qurğu

Əvvəlcə, qarışıq ehtiyatla, sonra isə sürətlə qızdırılır. Qızmanı dayandırmadan, qazaparan boru içərisində bromlu su olan digər sınaq şüşəsinə salın. Reaksiyada alınan qaz bu sınaq şüşəsinə daxil olur. Bu şüşədəki bromlu suyun rənginin dəyişməsi baş verirmi? Sonra qazaparan borudan reaksiyanın gedişi zamanı çıxan qazı kalium-permanqanatın suda məhlulundan, daha sonra da gümüş-nitratın və Cu (I) – duzlarının ammonyakdakı məhlulundan buraxın. Məhlullarda rəng dəyişikliyi baş verirmi? Reaksiya qarışığının qızmasını davam etdirməklə qazaparan borunun ucuna yanar kibrit çöpü yaxınlaşdırın. Metanın necə yandığını müşahidə edin və sualları cavablandırın:

a) Metanın yanma reaksiyasının tənliyi necədir?

- b) Təcrübə şəraitində metanın bromlaşması və oksidləş-məsi mümkündürmü?
c) Kalium-permanqanatla və bromlu su ilə qarşılıqlı təsir reaksiyası C–C birqat rabitəsi üçün vəsfi reaksiya ola bilərmi?
d) Aparılan təcrübə zamanı etdiyiniz müşahidələrdə meta-nın fiziki və kimyəvi xassələri barədə hansı nəticələri əldə etdiniz?

ÇALIŞMALAR

- 2,4- Dimetil-1 xlorheksanın natriumla reaksiyasından alınan birləşməni beynəlxalq nomenklaturaya görə adlandırın.
- Tərkibində n ədəd hidrogen atomu olan alkan molekulunda kimyəvi rabitələrin yaranmasında neçə ədəd hibridləşmiş (X) və neçə ədəd hibridləşməmiş (Y) orbital iştirak edir?
- Fərz edək ki, 2-metildekani Vürs reaksiyası ilə almaq tələb olunur. Reagentlərdən biri məlumdur: 1-bromheksan. Son məhsulu almaq üçün daha hansı reagentlər lazımdır, reaksiya qurğusu necə olmalıdır və reaksiya qarışığını necə ayırmaq olar? Reaksiya tənliyini yazın və izah edin.
- Dietilmaqnezium metil spirtinin artığı ilə reaksiyaya girir və nəticədə müvafiq alkan alınır. Reaksiya tənliyini yazın və alınan maddəni adlandırın.
- Tutaq ki, laboratoriyada əlinizin altında CH_3COOH -dan tutmuş $\text{C}_{12}\text{H}_{25}\text{COOH}$ -a qədər bütün normal quruluşlu turşular var. n- $\text{C}_{15}\text{H}_{32}$ maddəsini Kolbe metodu ilə elektrolizlə almaq üçün ən əlverişli və ən əlverişsiz üsulu və uyğun reagentlər kombinasiyasını göstərin. Müvafiq reaksiya tənliklərini yazın və izah edin..
- 3-Brom-1-fenilpropənə kalium asetatla təsir etdikdə iki müxtəlif üzvi maddənin (iki doymamış mürəkkəb efirin) qarışığı alınır. Bu maddələrin quruluş formulunu və reaksiya tənliyini yazın, qarışığın alınma səbəbini göstərin.
- Hansı alkilhalogenidlərin litium-dimetilkupratla reaksiyasından aşağıdakı alkanlar alın bilər? Müvafiq reaksiya tənliklərini yazın və onlardan birinin mexanizmini izah edin:
a) 3,3-dimetilheksan b) n-pentan c) izo-butan.
- Litium-dimetilkupratın: a) izopropilbromidlə b) ikili-butilyodidlə
c) üçlü-butilxloridlə reaksiya tənliklərini yazın və alınan birləşmələri molekulundakı birli karbon atomlarının sayının artma ardıcılığı ilə düzün.
- Propenilyodidə hansı litium-dialkilkupratlarla təsir etmək lazımdır ki:
a) heksen-1 b) penten-1 c) pentadien-1,3 alınsın? Müvafiq reaksiya tənliklərini yazın.
- Molyar kütləsi 72 olan alkan yalnız bir növ monohalogenli törəmə əmələ gətirə bilər. Bu alkanın quruluş formulunu yazın və onu rəasional üsulla adlandırın.

11. Metilpropan maksimum neçə ədəd dihalogenli törəmə əmələ gətirə bilər? Onların quruluş formulunu yazın və adlandırın.

12. 1 Mol propanı tam xlorlaşdırmaq üçün maksimum neçə mol xlor tələb olunur?

13. 3 Ədəd müxtəlif alkilmonohalogenidlərin natriumla reaksiyasından maksimum neçə alkan almaq olar ?

14. Metan molekulundakı hidrogen atomlarından birini izopropil, birini izobutil, birini ikili-butil və sonuncunu üçlü-butil radikalı ilə əvəz etdikdə alınan alkanın Beynəlxalq nomenklaturaya görə adlandırın:

15. Hansı monohalogenli törəmədən Vürs reaksiyası ilə 2,3,4,5-tetrametilheksanı sintez etmək olar?

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Мануйлов А.В., Родионов В.И. Основы химии. Интернет-учебник, основан в 2001 г. Последнее обновление 2017 г.
2. Еремин В.В., Кузьменко Н.Е., Лунин В.В., Дроздов А.А., Теренин В.И. Химия. 10 класс. Профильный уровень: учеб. для общеобразоват. учреждений. 2-е изд., М.: Дрофа, 2012
3. Рудзитис Г.Е., Фельдман Ф.Г. Неорганическая химия. Органическая химия. 9 класс учеб. для общеобразоват. учреждений. 13-е изд. М.: Просвещение, 2009
4. Кузьменко Н.Е., Еремин В.В., Попков В.А. Начала химии, Современный курс для поступающих в вузы. Т.1/ Кузьменко Н.Е. и др.-16-е изд., перераб. и доп.-М.:Экзамен, 2016.
5. İnternet materialları.

Н.А. Акперов, С.Н. Гахраманова

Объяснение темы «Получение алканов» с использованием современных технологиях преподавания

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена объяснению основанных способов получения органических веществ на примере алканов с использованием современных технологиях преподавания. Так как, в этой статье сначала, дается теоретические информация об алканах, в частности об их строении. Далее говорится о современных методах получения алканов в лаборатории и в промышленности. Затем показывается лабораторный метод получения первого представителя алканов – метана и в конце для закрепления полученных теоретических знаний даются задания, требующие логическое и разумное мышление.

N.A. Akbarov, S.N. Kahramanova

Using modern learning technologies Explanation of “Production of Alkanes”

SUMMARY

This article is dedicated to explaining to students about the basic methods of obtaining organic matter in the case of alkanes using modern training technologies. At first, it provides information on their structure. Then the theoretical part is systematized by modern methods of obtaining alkanes in the laboratory and industry.

Açar sözlər: karbohidrogenlər, alkanlar, metan, laboratoriyada, sənayedə, alkilhalogenidlər, litium-dialkilkupratlar, hidrogenləşmə, krekinq, təbii qaz, neft.

Ключевые слова: углеводороды, алканы, метан, в лаборатории, в промышленности, алкилгалогенид, диалкилкупраты лития, гидрирование, крекинг, природный газ, нефть.

Key words: carbohydrates, alkanes, methane, laboratory, industry, alkyl halogenides, lithium-dehydroxy parts, hydrogenation, cracking, natural gas, oil.